

Jak analyzovat „spontánnost“ mobilizace během sametové revoluce?

Magdalena Hadjiisky

Jak analyzovat „spontánnost“ mobilizace během sametové revoluce?

Magdalena Hadjiisky

Je pro mne velkou ctí zahajovat vědeckou část této konference. Ze všeho nejdříve však upřímně děkuji Marii Černé za to, že mi pomohla opravit českou verzi příspěvku.

Nejprve budu mluvit o prvních demonstracích sametové revoluce. Ve vnímání aktérů zůstávají tyto demonstrace „skutečným“ začátkem převratu, nebo alespoň začátkem jejich masové účasti v něm. Demonstrace udaly tón a rytmus, který zásadně ovlivnil revoluci i její vůdce. Cílem mého příspěvku je analýza jednoho z hlavních rysů sametové revoluce, který je spojený s demonstracemi a který se do jisté míry jeví jako záhada – totiž její spontánnost nebo zdánlivá spontánnost.¹

Všichni pozorovatelé a aktéři byli zaskočeni rychlostí vývoje. Vypadalo to, jako by se události valily živelným samospádem, který nikdo neřídil a vlastně ani nepředvídal. Demonstrace 17. listopadu byla překvapením, i když už se týdny čekalo, že se něco podobného stane. Řešení tohoto paradoxu se brzy našlo v hypotéze spontánnosti: byli jsme překvapeni, protože spontánní a nepřipravenou akci tisíců lidí, které nakonec vyšly na náměstí, nebylo možné předvídat. Dobrá. Ale jak tento fenomén analyzovat sociologicky?

Někteří autoři se domnívají, že tato otázka není relevantní, neboť podle nich spontánní mobilizace nemůže existovat. Pro teoretiky politických mobilizací (tím mám na mysli pokračovatele Mancura Olsona² či Johna McCarthyho a Mayera Zalda³) je spontánnost vždy ex-post politickou konstrukcí lídrů, kteří tak chtějí legitimovat své jednání. Snahy poukazovat seriózně na spontánnost jsou pouhým projevem naivity. Tito autoři naopak kladou na první místo pojem organizace. Je tomu tak proto, že předpokládají, že politickou a občanskou angažovanost lze vysvětlit jedině výhodami, které svým členům organizace zaručují.

Analýza protestních mobilizací Mancura Olsona staví na paradigmatu „racionálního aktéra“, inspi-

rovaném ekonomii. Model jedince je vytvářen podle schématu obchodní směny: jednání se prezentuje jako výsledek racionálního zvážení nákladů a zisků. V této perspektivě by k protestním mobilizacím logicky nemohlo docházet. V případě kolektivních problémů je pro jedince vždy výhodnější (racionálnější) nic nedělat a vyčkávat, aby jednali a brali na sebe riziko jiní. „Černý pasažér“, jak ho nazývá Olson, bude z eventuálního kolektivního úspěchu těžit stejně jako ostatní. Toto schéma tvoří dobře známý „paradox kolektivního jednání“ Mancura Olsona. Paradox spočívá ve skutečnosti, že protestní mobilizace vůbec existují. Jak už bylo řečeno, jeho řešení se našlo v úloze organizace, jež může nutit k účasti pomocí výhod nebo třeba i nátlakem.

Teorii vytvořenou v kontextu demokratických společností nelze ale příliš uplatnit v rámci společností uzavřených, kde je protest nutně tajný a těžko může rozvinout nějakou mohutnou organizaci. V rámci této teorie jsou jedinou možnou hypotézou, kterou lze povstání vysvětlit, skrytí organizátoři. Můžeme samozřejmě uvažovat o tajných službách. Existují různé teze o zásadním zmanipulování převratu ze strany StB. Mocná StB určitou roli během sametové revoluce asi sehrála.⁴ Ale může StB za úspěch manifestace 17. listopadu, za to, že se k průvodu přidalo tolik lidí (podle Jiřího Suka asi 50 tisíc)?⁵ Příklad sametové revoluce tak můžeme chápat jako malý příspěvek k sociologii protestních mobilizací. Dovoluje nám obrátit kritiku a říci, že naivní je ten, kdo si myslí, že je protestní mobilizace ovladatelná, kontrolovatelná, že ji lze řídit. Jako jeden z charakteristických rysů protestních mobilizací se totiž naopak jeví nejistota aktérů a labilnost taktik – jak to dobře ukázal francouzský politolog Michel Dobry ve své Sociologii politických krizí.⁶

Jiné analýzy se spokojí s vysvětlením spontánnosti - podle nich člověk „přirozeně“ povstane, když pro to má vážné důvody. Zejména někteří pozorovatelé a svědci událostí však takto trochu rychle zapomínají na to, že ještě včera vůbec nevěřili tomu, že něco takového je vůbec možné. Tato představa ovšem

byla lákavá. Spontánnost je obvykle vnímána jako legitimizační prvek mobilizací, protože svědčí o autentičnosti a nezainteresovanosti účastníků. V kontextu post-totalitárních společností spontánnost nabývá specifického významu povstání Lidu proti Straně, „slušných lidí“ (jak říkal Václav Havel) proti nomenklatuře. Také odpovídá určité představě totalitární společnosti rozštěpené na „normální lidi“ a Stranu, která je vůči společnosti považována za cizorodé těleso. Způsob, jakým Václav Havel a jemu blízcí následně živili symboliku občanské spontánnosti a snažili se ji prosadit v rámci Občanského fóra, by vyžadoval delší analýzu, kterou lze najít v mé doktorské práci, přesahuje však možnosti tohoto příspěvku.

Mým cílem je dnes něco jiného: uchopit spontánnost a údiv účastníků jako integrální součást mobilizačního procesu, aniž bychom se přitom uchýlovali k barvotiskovým obrázkům nebo k hodnotícím soudům. Jinak řečeno, nebudu dnes analyzovat spontánnost jako legitimizační prvek symbolické konstrukce, ale jako specifický rys mobilizace během revoluce. Mojí snahou je ukázat některé ze sociálních a politických podmínek spontánnosti během protestních mobilizací v politicky uzavřených kontextech. Bez těchto podmínek by se lidé nemohli příležitosti ke spontánnímu jednání chopit, přání by se neproměnilo v čin. Spontánnost se totiž nepříhodí komukoliv a kdykoliv. To, že akce není připravená, neznamená, že nekoresponduje s určitými faktory, že není uzrálá.

Jak tedy máme rozumět tomu, že se 17. listopadu a následující dny sešlo tolik lidí, aniž by je k tomu někdo vyzval a aniž by měli k dispozici informace? Připomeňme si, že na počátku byla masmédiá stále pod pevnou cenzurní kontrolou. Na prvním místě je třeba zdůraznit důležitost faktorů svázaných se zhroucením sovětské moci a sovětské opory režimu. Dále je tu s tím související vliv Polska a Maďarska a také „exodus“ východních Němců přes Prahu na Západ. Jinak řečeno, v roce 1989 se propojil nový geopolitický kontext nabízející novou „strukturu příležitostí“ a podnět k akci daný polským a maďarským příkladem.

Jakkoliv tyto vnější faktory nemůžeme pominout, k vysvětlení nestačí. Vystává nám zde totiž Možného otázka: „Proč tak pozdě?“⁷ Proč se na předchozích protestech sešlo tak málo lidí? Například pouhé dva týdny před 17. listopadem, 28. října? Část odpovědi se skrývá v následujícím paradoxu: protestní mobilizace proti režimu začala během něčeho, co můžeme nazvat oficiální shromáždění a nikoliv jako reakce

na přímé výzvy k protestním shromážděním, které předcházely. Připomeňme si, že toto shromáždění bylo povoleno a konalo se pod záštitou městské vysokoškolské rady SSM u příležitosti 50. výročí smrti studenta Jana Opletala. Takže na druhém místě je možné tvrdit, že manifestace nakonec přitáhla více lidí, než se přepokládalo, právě proto, že aspoň zdánlivě měla tento oficiální charakter a že nebyla vnímána jako disidentské shromáždění. Díky této zdánlivé oficiálnosti se za prvé riziko účasti zdálo být menší: účastnit se povoleného shromáždění bylo méně nebezpečné než zakázané manifestace.

Tato zdánlivá oficiálnost je za druhé důležitá proto, že disidenti byli nemalou částí obyvatelstva vnímáni jako „ti jiní“ (a zde se opět ztotožňuji s profesorem Možným a jeho analýzou sociálně-kulturních základů odstupů/vzdálenosti mezi disentem a zbytkem společnosti)⁸. Neznamená to, že by si lidé mysleli, že disidenti nemají pravdu, ale spíš, že byli jinde, že měli svou logiku otevřeného odporu proti režimu. Lidé se zajímali o jejich činnost, někteří podepisovali petice na jejich podporu (jako např. v lednu za propuštění Havla), ale připojit se k nim přímo během zakázaných protestních akcí, to bylo něco jiného. Znamenalo by to, že se člověk stává jedním z nich (že nestojí jen vedle, třeba solidárně, ale vedle), což se zjevně mnohým zdálo ještě koncem roku 1989 příliš těžké.

Za důležitý faktor úspěchu tedy můžeme považovat samotnou identitu organizátorů. Díky studentům se mění celá symbolická struktura výzvy ke shromáždění.⁹ Jinak řečeno: mění se konotace, sociální význam účasti na manifestaci. V tomto případě nemuselo jít o zjevnou vazbu na disidenty; člověk přišel, aby podpořil mladé lidi. Takto se mohl cítit hodnotnější - jako činitel dějin, nikoli pouze jako opožděný přívěsek disentu.

Potenciálně pozitivní dopad identity organizátorů coby studentů, a nikoliv disidentů byl určitě částečně předjímán některými disidenty, kteří byli v kontaktu se studentskými nezávislými iniciativami. Od srpna 1988 byly stále běžnější styky mezi disidenty a některými z „nezávislých studentů“, jak se začali nazývat (např. kolem skupiny STUHA v Praze a Revue 88 v Brně). K rozvoji těchto vztahů také velmi pomohl výběr mladého signatáře Alexandra Vondry za jednoho z mluvčích Charty 77 v lednu 1989. Podle studentských svědectví a podle analýzy Milana Otáhalu a Miroslava Vaňka (v knize Sto studentských revolucí) oficiální statut listopadové manifestace byl výsledkem kompromisu mezi SSM, nezávislými studenty a disentem (viz schůzka zástupců SSM

a představitelů Hnutí za občanskou svobodu V. Bendy a R. Battěka 16. listopadu).¹⁰ Nezávislí studenti se rozhodli zorganizovat manifestaci s SSM a bez disentu, aby se zajistila větší účast studentů a aby se studenti organizovali samostatně. Jak vidno, jednalo se o působivou taktiku.

Určitě jste si všimli, že se v rozporu s počáteční hypotézou ukazuje, že listopadová manifestace byla opozičními skupinami (studentskými i disidentskými) organizována více, než se předpokládalo. Co to znamená? Má Olson pravdu? Může za to prostě jen předběžná organizace? Rozhodně ne, protože tu nešlo o opravdovou organizaci, nýbrž spíše o decentralizovanou a nekoordinovanou síť. Navíc tuto přípravu nelze přeceňovat. Když disidenti viděli studentské aktivity před 17. listopadem, mnozí z nich se sami, bez dohody s ostatními rozhodli, že tentokrát nepůjdou. Dá se říci, že nastala konvergence individuálních rozhodnutí disidentů se této manifestace nezúčastnit.¹¹

Chtěla bych zdůraznit důležitost posledního faktoru, svázaného s nenápadným vývojem československé společnosti během posledních několika let před rokem 1989. Demonstrace 17. listopadu byla plodem postupného odstraňování bariér uvnitř společnosti v průběhu 80. let, tedy částečného otevírání uzavřené komunistické společnosti. Toto částečné otevírání se jeví jako zásadní, neboť se má za to, že obyčejný sociální konflikt se stává skutečnou politickou krizí, když přesáhne jeden určitý sektor (určité pole, oblast) společnosti: konflikt v rámci určité sociální skupiny (například studentstva) se promění v mezisektorovou krizi. Bez tohoto částečného otevírání by manifestace 17. listopadu byla stejně jako ty předchozí omezená na jednu skupinu – tentokrát studenty. Ovšem jak chápat to, co nazývám částečným otevíráním společnosti?

Budeme se opírat o tabulku amerického sociologa Anthonyho Oberschalla z jeho studie *Social Conflicts and Social Movements*.¹² Je zajímavá, protože spojuje proměnné, které analytici obvykle studují zvlášť, a navíc kombinuje mikro- i makro-faktory. Je pro nás užitečná zejména proto, že dovoluje analyzovat vznik mobilizací i v politicky uzavřených kontextech.

Vodorovně je znázorněna společenská struktura, to jest druhy vztahů mezi sociálními oblastmi a také mezi politickou mocí a společností. Vertikálně jsou znázorněny potenciálně protestující skupiny podle druhů vztahů uvnitř těchto skupin. Hlavní tezí Oberschalla je, že povaha mobilizace vyplývá z interakce mezi těmito dvěma dimenzemi. I to by opět bylo na delší vyprávění, na něž ale nemáme čas.

Československá „normalizovaná“ společnost se dlouho nacházela v případě D: opoziční skupiny byly komunitárního typu a společnost byla segmentovaná. Charta 77 totiž, přestože byla nominálně otevřená, začala časem fungovat jako společenství (ve smyslu Maxe Webera), jako exkluzivní skupina. Stalo se tak zejména kvůli typu represe, kterou proti ní moc použila a odloučila ji tak od společnosti. Politická moc zůstávala uzavřena. A vztahy mezi disentem a ostatními sociálními skupinami byly obtížné. Tato uzavřenost se prodloužila až do konce režimu a tím se Československo lišilo od Maďarska a dokonce i od Polska. Přitom však v jiných společenských sférách se situace vyvíjela k případu F (sdružování na základě racionální volby členů v segmentované společnosti). Po roce 1986-87 začaly postupně vznikat různé občanské kolektivy, které byly nezávislé jak na komunistické straně, tak na Chartě. Tyto hudební, ekologické, náboženské, divadelní aj. skupiny se na počátku navzájem nestýkaly, ale časem se nenápadně můstky vytvořily.

Během tohoto období hrály nemalou úlohu také zahraniční rozhlasové stanice jako Svobodná Evropa či BBC, které byly dost široce poslouchané v „šedé zóně“.¹³ Měly svou důležitost nejenom kvůli tomu, že informovaly o událostech v sousedních zemích, ale také protože rozšiřovaly texty a informovaly o aktivitách Charty 77. Takto docházelo v průběhu 80. let k postupné a tiché (neviditelné) „desegmentaci“ československé společnosti.

V letech 1988-89 se struktura společnosti zdála být dvojaká, ambivalentní. Viditelný a hlavní konflikt se odehrával mezi komunistickou mocí a disidenty podle binárního schématu My-Oni, v němž neexistovala žádná komunikace mezi „strukturami“ a „paralelní polis“ (podle tehdejší terminologie). Ale jiné části společnosti se už postupně přibližovaly

Collectivities Classified Along Vertical and Horizontal Dimensions of Integration

		Links within the (potentially protesting) collectivity		
		Communal organization	Weakly organized	Associational organization
Links between	Integrated	A	B	C
Collectivities	Segmented	D	E	F

kjinému schématu, podobnějším „šedé zóně“ popsané Jiřinou Šiklovou.¹⁴ Rozdělení mezi „oficiálními“ a „nezávislými“ sférami se de facto stíralo. Proto byly tak důležité iniciativy jako petice za Havlovo propuštění nebo iniciativa Most, které zviditelnily desegmentaci společnosti. Přesněji řečeno, dovolily, aby částečná desegmentace společnosti posloužila disidentům. Jak řekl Václav Havel Jiřímu Křižanovi (jenž sestavil petici za jeho propuštění), této novině bylo třeba využít: „Nové je, že strukturáci jsou ochotni podepisovat petice, vyslovovat požadavky“ (dle vyprávění Edy Kriseové o jejich setkání v knize Václav Havel: Životopis). Právě tento rozhovor dal podle Edy Kriseové podnět k petici Několik vět.

Pokud si mohu dovolit to tímto způsobem zkrátit, řekla bych, že v listopadu a v prosinci 1989 to nebyli disidenti, kdo táhl československou společnost, nýbrž nezávislé iniciativy, které díky svým vztahům se zbytkem společnosti umožnily, aby disidenti vystoupili ze své izolace, aby se zapojili do společenského pohybu. To ony se staly skutečným mostem mezi disidenty a zbytkem společnosti.

Nakonec tedy můžeme listopadovou mobilizaci popsat jako výsledek sbíhání různých mikromobilizací. Ty už několik let či měsíců existovaly. Nemusely se jevit politicky ani protestně a do poslední chvíle zůstaly částečně navzájem nezávislé. Překvapení a pocit spontánnosti vznikly z nedostatku informací, z rozporu mezi skutečným společenským pohybem a obrazem společnosti, který si aktéři mohli vytvářet podle dostupných informací.

Demonstrace 17. listopadu se jeví jako jediná svého druhu, neboť vzhledem k podmínkám, jež jsem se pokusila analyzovat ve svém příspěvku, se zde pohyb společnosti poprvé ukazoval na ulici.

Poznámky

- 1 Analýza je součástí mé doktorské práce *De la mobilisation citoyenne à la démocratie de partis. Participation et délégation politiques dans la nouvelle démocratie tchèque (1989-1996)* [Od občanské mobilizace ke stranické demokracii: Politická participace a delegace v nové české demokracii], vedené profesorem J. Rupnikem a obhájené na Institut d'Etudes Politiques de Paris v prosinci 2004.
- 2 Mancur Olson, *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Harvard University Press, 1971 (1. vydání 1963).
- 3 John D. McCarthy, Mayer N. Zald, „Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory“, *American Journal of Sociology*, r. 82, 1977, s. 1212-1241.
- 4 Viz Václav Bartuška, *Polojasno*, Praha, Exlibris, 1990.
- 5 Jiří Suk, ve spolupráci s J. Cuhrou a F. Koudelkou, *Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985-1990*, Praha, ÚSD, 1999, s. 98.
- 6 Michel Dobry, *Sociologie des crises politiques*, Paris, Presses de Sciences Po, 2009 (1. vyd. 1986).
- 7 Titul první kapitoly knihy Iva Možného *Proč tak snadno?*, Knihnice Sociologické aktuality, 2009 (1. vyd. 1991).
- 8 *Ibid.*, s. 48-57.
- 9 Ztotožňuji se s Petrem Pithartem: *Spisy Petra Pitharta*, s. 77 a násl.
- 10 Milan Otáhal, Miroslav Vaněk, *Sto studentských revolucí*, Praha, Nakladatelství Lidové Noviny, 1999, s. 21-23.
- 11 Viz vzpomínky Václava Havla (Prosím stručně) nebo Petra Pitharta (*Spisy Petra Pitharta*).
- 12 Oberschall, Anthony: *Social Conflicts and Social Movements*, Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1973, s. 120.
- 13 Za upozornění na tento jev děkuji Petru Brodovi a Prokopu Tomkovi.
- 14 Jiřina Šiklová, „The ‚Grey Zone‘ and the Future of Dissent in Czechoslovakia“, *Social Research*, 57(2), 1990, s. 347-363.